

Болымсыздық (болымды-болымсыздық) категориясы

Етістік түбір күйінде де, әртүрлі грамматикалық (лексика-грамматикалық) тұлғаларында да қимылдың, іс-әрекеттің, амал-процестің болуын (болғанын, болып жатқанын, болатынын, болу сипатының әртүрлі реңін) білдіреді. Сонымен бірге қимылдың, іс-әрекеттің болуы да өмірде болатын құбылыс. Міне, қимыл, іс-әрекеттің, яғни етістік білдіретін мағынаның іске аспауы, болмауы арнайы грамматикалық амал-тәсілдер арқылы беріледі. Сөйтіп, етістік білдіретін қимыл, іс-әрекеттің қарама-қайшы мәні, ол мағынаның болмауы етістік түбірлеріне (негізгі, туынды, күрделі), етістіктің лексика-грамматикалық категориялары (етіс, күшейтпелі етістік) тұлғаларына **-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе** қосымшасы қосылу арқылы жасалады да, тек етістіктің болымсыздық түрін жасап қоймайды, болымдылық мәнге қарама-қайшы етістіктің болымсыздық (болымды-болымсыздық) категориясын да жасайды.

Болымсыздық категориясының бірден-бір тұлғалық көрсеткіші **-ма -ме, -ба, -бе, -па, -пе** болымсыздық тұлғасы. Әрине, етістіктің болымсыздық мәнін беретін басқа да аналитикалық жолдары бар. Атап айтқанда, есімшенің **-ған, -ген, -қан, -кен** тұлғасы етістікке **жоқ** модаль сөзі, есімшенің **-ған, -ген, -қан, -кен, -атын, -етін, -йтын, -йтін, -ар, -ер, -р, -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек** тұлғалы негізгі етістіктерге **емес** (кейде **емен**) көмекші етістігі тіркесіп жасалады. Бірақ бұлар болымсыздық категориясына жатпайды, оның грамматикалық сипаты (түбірмен 2-жақ бұйрық рай тұлғасымен сәйкес келуі, тікелей жіктеле алмауы, етістіктің таза грамматикалық тұлғаларына негіз болуы) сәйкес емес.

Жоғарыда аталған **-ма -ме, -ба, -бе, -па, -пе** болымсыздық тұлғасынан басқа болымсыздық мағынаны білдіретін аналитикалық форманттар грамматикалық болымдылық/болымсыздық категориясынан **кең**, оның ұғымдық категориясының құрамына **енеді**. Болымдылық/болымсыздық – ақиқат дүниедегі болған (болатын), я болмаған (болмайтын) қимыл іс-әрекетті білдіретін функционалды-семантикалық категория. Оның ғылыми сипаттамасы, функционалды-семантикалық өріс құрылымын қазақ тілінде Т.Әбдіғалиева арнайы зерттеді [1]. Ғалым болымдылық/болымсыздық функционалды-семантикалық өрісін құрайтын тілдік құралдардың ішінде етістіктің болымсыздық жұрнақтары болымсыздық өрісінің орталық (ядро) көрсеткіштері болатынын атап көрсетеді және де соған орай бұл ұғымдық категорияны бірнегізді өріске жатқызады.

Грамматикалық категорияларды қазақ тілінде лексика-грамматикалық және таза грамматикалық категория деп бөлгенде, болымсыздық категориясы етістіктің лексика-грамматикалық категориясы болып табылады. Себебі, біріншіден, бұл категорияның қосымшасы етістік түбірге жалғанғанда, түбір семантикасына аздап болса да әсер етіп, өзгеріс енгізеді, яғни түбір беретін мағынаның болмайтынын білдіреді, екіншіден, етіс категориясы сияқты түбірдің грамматикалық сипатын сақтап қалады: 1) бұйрық райдың 2-жақ жекеше анайы тұлғасымен сәйкес келіп, онымен омоформа жасайды; 2)

тікелей жіктелмейді; 3) сол күйінде қолданылмайды, етістіктің таза грамматикалық категорияларын жасауға негіз болады; рай, шақ, (есімше, көсемше және тұйық етістік тұлғалары тек болымсыз етістік) тұлғасының үстіне ғана жалғана алады, керісінше болмайды. Сондықтан Ы.Маманов «болымсыздық қосымшалар **-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе** негізгі етістіктер (етістік түбірлер мен модификациялы етістіктер), яғни етістіктің лексика-грамматикалық категориясы (И.С.) мен функциялық етістіктердің, яғни етістіктің таза грамматикалық категорияларының (И.С.) шекарасын көрсетіп тұратын белгі ретінде жұмсалады», – деп көрсетеді (М.Т. - ҚҚТ, 9-10).

Сондай-ақ Ы.Маманов жалпы етістік атаулыны негізгі етістіктер және функциялық етістіктер деп екі топқа бөліп, негізгі етістіктер оның грамматикалық категорияларын жасауға негіз болады дей келіп, оның өзін екі түрге бөліп, бірін түбір етістіктер, екіншісін модификациялы етістіктер деп, модификациялы етістіктердің қатарына етіс, болымсыз етістік, күшейтпелі етістік және күрделі етістікті (көсемше формаларының көмекші етістіктермен тіркесуі) ерекше бөліп жатқызады.

Демек, болымсыз етістікті таза грамматикалық шақ, рай, жақ категорияларымен бір қатарда қарауға болмайды. Болымсыздық жұрнағы жаңа мағыналы сөз жасамағанмен, түбір семантикасына сәл де болса өзгеріс енгізіп, семантикалық реңк үстейді, Қосымшалар классификациясындағы модификациялық (лексика-грамматикалық) қосымшалар тобына жатады.

Күрделі етістікте болымсыз форма бірде негізгі етістікке жалғанса, бірде көмекші етістікке жалғанады: **айт-па-й жүр, сөй-ле-ме-й қал-ды, бер-ме-п еді және айтып жүр-ме, сөйлеп қой-ма, беріп жібер-ме** т.б. Әрине, бұлар қимыл, іс-әрекеттің болымсыздық мәнін білдірумен бірге негізгі немесе көмекші етістікке жалғануда белгілі стильдік мән білдіреді, стильдік жүк атқарады, егер болымсыздық форма екі етістікке (әрі негізгі, әрі көмекші) де жалғанса, онда ол болымдылық мән білдіреді, онда да әдеттегі болымдылықтан өзгеше ерекше стильдік бояу болады: **айтпа-й қойма-ды, жаз-ба-й отыр-ма-ды, сұра-ма-й кет-пе-ді** т.б.